

גמלא – עיר יהודית שומרת הלכה

ביום סיור ברמת הגולן, בנושא בתי הכנסת והתיישבות יהודית ברמת הגולן מאז ועד היום, אותו יזמה המועצה הדתית, ויועד לגבאי בתי הכנסת, השתתף הרב אהרן כ"ץ. את רשמיו מעתיקות העיר גמלא העלה הרב על הכתב למאמר מרתק. המאמר כולל תחקיר הסטורי אודות מיקומה של עיר עתיקה זו, מידע אודות אופי הפעילות במקום בימי קדם. הדברים נותנים חיזוק אותנטי להיותה של אדמת הגולן חלק בלתי נפרד מרגביה של אדמת ארץ ישראל.
(הערת העורך)

סיור המועצה הדתית בבתי כנסת בצפון ובעתיקות העיר גמלא

הרב אהרן כ"ץ, רב קהילת "דובב עוז" ושכונת משכנות רמת גן.
ראש המכון ללימוד הלכה במכון הגבוה לתורה אוני' בר אילן.

בין הפעולות המבורכות והיוזמות החדשות בפעילות המועצה הדתית שיזם יושב ראש המועצה הדתית, ר' יהודה סירי, הם סיורים לימודיים של גבאי בתי הכנסת בעיר ומנהיגי הקהילות ברמת גן באזורים שונים של הארץ. השנה התרכזו הסיור בבתי הכנסת בצפונה של ארץ ישראל ועתיקותיה של העיר גמלא. הסיור השנה שהיה מרשים ביותר, כלל בין היתר סיור ולימוד בבית הכנסת העתיק בבית אלפא, וכן בעתיקות העיר גמלא. בגלל החשיבות העצומה שאני רואה בלימוד עתיקותיה של גמלא אני מבקש להקדיש לנושא זה את מאמרי.

קיומה של העיר גמלא ידוע לנו מכתביו של יוסף בן מתתיהו בספרו מלחמת היהודים. יוסף בן מתתיהו הוא למעשה ההיסטוריון החשוב ביותר לידיעות שיש לנו על ארץ ישראל בזמן העתיק, ומהעובדה שכתביו שרדו באופן מלא אנו יכולים ללמוד רבות על תולדותיה של הארץ באחת התקופות המשמעותיות ביותר בתולדות עם ישראל, תקופת סוף ימי הבית השני וחורבנו של הבית.

כדאי להזכיר שיוסף מספר על עצמו שהוא היה יליד ירושלים בן למשפחת כוהנים נכבדה מצד אביו ובן למשפחת המלוכה החשמונאית מצד אמו. רבות נכתב על מהימנות עדותו של יוסף על הקורות את עמינו בשנים הסמוכות לחורבן הבית השני ואת הקורות באירועים הסמוכים לחורבן. כיום ניתן לבחון את ההתאמה של דברי בן מתתיהו למציאות באזור צפונה של ארץ ישראל ובגולן.

ראוי להעיר. השם גולן מופיע בכתבי יוסף בצורות ובשימושים שונים עשרים ואחת פעמים, ואנו נתייחס במאמר הקצר הזה רק במה שנוגע לעיר אותה ראינו בסיור, העיר גמלא. עניין זיהוי המקום לא מצא ביטוי ראוי במהלך הסיור קרוב לוודאי מחוסר זמן ואני מבקש להסביר בקצרה עניין זה שהוא בעל חשיבות עצומה בחקר ארץ ישראל.

התיאור המפורט של יוסף אודות העיר גמלא מצוי בספרו "מלחמת היהודים" בספר ד' (אנו משתמשים כאן בתרגומו של ד"ר א. שמחוני שהוא התרגום העברי החשוב לספר).

על גמלא מספר יוסף בן מתתיהו: "וגם העיר גמלא אשר מעבר לים כנרת, מול טריכי, מרדה עוד ברומאים, העיר הזאת נחשבה על גבול אגריפס, וכמוה גם סוגני וסיליקיה וכולן הן ערי הגולן, וסוגני היא בגולן העליון וגמלא בגולן התחתון". יוסף מתאר את המקום: "כי ממעל להר גבוה מתנשא שם צור זקוף ובתווך הוא מעלה גבנון ומשתרע במישור למעלה ונוטה לפניו ולאחור הוא דומה בתבניתו לגמל... הסלע הזה מוקף תהומות אשר אין איש יכול לעבור בהן, ורק מאחור אשר שם הכף משתרע מן ההר אין הדרך כה תלולה אולם גם במקום הזה חפרו יושבי המקום חריץ עמוק מן הצד לסגור על מבואי העיר" ובהמשך "ועל הצלע הזקופה נבנו הבתים צפופים מאד עד אשר דמתה כל העיר התלולה כתלוי על פני התהום וצונחת למטה. ופני העיר היו למול רוח דרומית והצוק המתרומם לאין חקר ממעל לעיר גם הוא לצד דרום ועליו מצאת מצודת העיר ולמטה ממנה הייתה צלע ההר הזקופה באין חומה כי נפלה לתהום עמוקה". התיאור המיוחד הזה אמנם מתאר בצורה מופלאה את המקום ומזמין את המבקר לראות את ייחודה של העיר. אך היכן הוא המקום הזה? הרי צריך לעבור בכל צוקי הגולן ולבדוק מה הוא המקום המתאים לתיאור המדויק של יוסף בן מתתיהו.

אנו יודעים על שמונה מאות שנים בהם ניסו חוקרים, נוסעים בארץ ישראל למצוא את העיר טריכי ואת גמלא. מסקנותיהם היו מעניינות ביותר אולם רק הדור שלנו שזכה לשחרר את רמת הגולן מידי הכובשים הזרים במלחמת ההוד של ששת הימים זכה זמן קצר לאחר מכן לזהות בצורה חד משמעית את העיר עליה דיבר בן מתתיהו.

אנו מכירים את תיאור מסעו של הנוסע בורקהט מהר ציון שכתב תיאור של איזור הכנרת והגולן כבר בשנת מ' לאלף השישי (1280) "ארבע ליגות ממזרח העיר כורזין נמצאת העיר קידר עומדת על תל רם, יוספוס קורא לה הגמל". כבר הראה חוקר ארץ ישראל שמריהו גוטמן שבורקהט זיהה את גמלא באזור סוסייתא של היום מעל אזור קיבוץ עין גב.

במאה התשע עשרה ניסו חוקרים גרמניים בריטים ואמריקאיים לזהות את המקום ללא הצלחה.

נראה שגדול חוקרי ארץ ישראל מבין בני הברית, בחלק הראשון של המאה התשע עשרה, היה ר' יהוסף שווראץ שפרסם בשנת תר"ה את ספרו "תבואות הארץ", וגם הוא שלח ידו בניסיון לזהות את מקומה של העיר גמלא. בסופו של דבר הוא מדבר על שתי עיירות ששמן גמלא אחת בגליל ואחת בגולן. אין כאן המקום לדון בכל דבריו, אבל אין ספק שגם ספרו החשוב "תבואות הארץ" לא קידם באופן רציני את הזיהוי המבוקש של המקום המדהים הזה. גם חוקרים אחרים, מאלה שלא היו מבני ברית, כמו ויקטור גרן שהקדיש 23 שנים לחקר ארץ ישראל, וסלה מריל שהיה כומר אמריקני שחי בבירות, לא קידמו את המחקר המשמעותי בנוגע לעיר גמלא המתוארת על ידי יוסף בן מתתיהו. תיאור מפורט של כל הניסיונות הבלתי פוסקים

לאתר את המקום מצוי בספרו של גוטמן שנערך על ידי בן קיבוץ יבנה יואל רפל על העיר גמלא.

אני מבקש להוסיף כאן את תיאורו של חכם יהודי חשוב נוסף שניסה לאתר את מקומה של העיר. כוונתי לר' יצחק בן ר' אליהו פסח גולדהאר שהוציא בירושלים לפני כמעט מאה שנים (תרע"ג) ספר בשם "אדמת קדש", ספר שיצא לאור בהסכמתם של ר' יעקב דוד רידב"ז זצ"ל, מי שהיה אז רבה של העיר צפת, ר' יצחק ירוחם דיסקין זצ"ל מראשי העדה החרדית של ירושלים בנו של המהרי"ל דיסקין והרב ר' אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל החותם הסכמתו במילים עבד לעם הקדש על אדמת הקדש בעיר הקדש יפו והמושבות. בעמוד 104 של ספרו קובע גולדהאר כי "ההר אשר עיר גמלא עליה הייתה עליו נקל להכיר על ידי הסימנים שמסר לנו יוספוס כי גמלא מול טאריכיא מעבר לים כנרת. עוד כתב יוספוס כי גמלא בנויה על ראש הר גבוה ועל ההר בתווך יתנשא גבנון רם אשר צלעותיו זקופות מלפניו ומאחוריו עד כי הוא נדמה ההר ההוא לתבנית גמל עם דבשת ועל כן נקראת בשם גמלא. גולהאר מיד מזהה את המקום מהגיאת הנקרא ואדי סאמאק (ואדי סומך של היום) ומהוואדי שגייף אשר בצפון יראה כי תמונת ההר בכל פרטיה מתאמת עם דברי יוספוס".

בספרו של שמריהו גוטמן, ספר שיצא לאור בשנת תשנ"ד, ונערך כאמור על ידי יואל רפל מסופר הליך זיהוי מקומה של העיר גמלא כפי שהוא מוכר לנו. הסיבות שהביאו לטעות בעבר, בזיהוי המקום היו קשורות לחסרון של הממצא הארכיאולוגי, דבר שהביא לניסיון לזהות את המקום בעיקר על פי המבנה הטופוגרפי של המקום, וזה כידוע מקור ברור לדמיונות שונים, והכל על פי דמיונותיו של המתבונן השטח, ומי שאינו מכיר את כל האזור כולו בצורה מדוקדקת יכול לסמוך על המחשבה שזהו המקום המתאים ביותר לתיאורו של פלביוס בזמן שיש מקום אחר שהוא מתאים יותר. הסיבה השנייה נגעה לעובדה שזיהוי העיר טריכי האמורה להיות סמוכה לעיר גמלא נסמכה על פי כתבי ההיסטוריון הרומי פליניוס אשר זיהה את טריכי בדרום הכנרת דבר שכמובן הטעה את החיפושים למקום העיר גמלא.

בסקר הארכיאולוגי שנערך בשנת תשכ"ח כשנה אחרי מלחמת ששת הימים השתתף יצחקי גל שהיה חבר קיבוץ אפיקים. על פי המסופר בספרו של שמריהו גוטמן הוא כתב ביומנו ביום 16.5.68: "היום נערך סיור חשוב ביותר לאזור המפלים של דיר קרוח... הכפר היושב מעל הגמל, שבין המפלים. הבית הראשון שהגענו אליו מצפון מקורה אבן ובמשקוף חרוט צלב. כל המשטח שליד הכפר מכוסה חרבות מהתקופה הביזנטית, מרוב התלהבות ניסיתי להעלות רעיון שכאן מקומה של גמלא, גמלא נשקפת אל מול טריכי שהיא בגליל, ומתל אל אחדב אין רואיו את הגליל... אך יש אי התאמה בין התיאור בספר לשטח ומבנה העיר. בסקירה שנערכה בסופו של אותו החודש כתב גוטמן: "ירדנו אל השלוחה חצינו את האוכף... בקטעים הבלתי מסולעים ישנם שרידי בתים מעטים, ואף חרסים ביזנטיים... עובדה זו מחזקת במידת מה את הרעיון שכאן הוא מקומה של גמלא שהרי פלביוס מתאר שהעיר יושבת על גבי שלוחה ומאחריה מצוק. גם המדרון הדרומי מזרחי של השלוחה מכוסה חרסים רבים, נוסף לזה נשקפת השלוחה אל

הגליל והכנרת ולפי פלביוס נשקפת גמלא אל העיר טריכי. נוסף לזה חלקה הגבוה של העיר הכפר דיר קרוח הוא בצפון המזרח ולפי פלביוס הוא צריך להיות בצפון". סקרים נוספים נערכו במקום בקיץ של שנת 1970. הסוקרים יצאו למקום מצוידים בספרו של יוסף בן מתתיהו מלחמות היהודים ולא יכלו שלא להתפעל מההתאמה שהייתה בין מה שהם קראו בספר למה שנגלה מול עיניהם. השלב הבא של התאמת הזיהוי היה השלב הארכיאולוגי כתוצאה משריפה גדולה שהייתה בשטח, מסוג השריפות המתחוללות מידי פעם ברמת הגולן נחשף חלק מן הצמחייה, דבר שפתח בפני החוקרים את האפשרות לבדוק את הממצאים העתיקים במקום. מה היו הממצאים הארכיאולוגיים החשובים שנמצאו בגמלא. עונת החפירות המסודרת הראשונה החלה בגמלא בחודש יוני 1976. שמריהו גוטמן תיאר כיצד החליט מאיזו נקודה יתחיל את החפירה הארכיאולוגית. זמן קצר אחר שהחל את החפירה באותו מקום גילה שאותו מקום היה בית כנסת. מה שהדהים את החופרים במקום מעבר לממצא הארכיאולוגי העשיר היה שהממצאים דמו לממצאים בירושלים. מדובר היה בשברי טיח צבעוני כמו בארמונות הורדוס בעמודים וקשתות מפוארים כמו בירושלים של אותה תקופה, דבר שלימד על נחישותם של בוני העיר לבנות עיר חזקה ויפה למגוריהם. הארכיאולוגים הקדישו מאמץ לחפירת חומת העיר משום שהבינו שעל ידי כך יחשפו ההכנות שעשו אנשי העיר להגנת העיר וגם למלחמה נגד הרומאים. עובי החומה נשתנה בערכים קיצוניים לאורכה דבר שלימד שהחומה לא הושלמה בזמן אחד אלא בשתי תקופות. האחת בעת הקמת הרובע המזרחי של העיר והאחת לקראת המרד הגדול בעת השלמת חלקי החומה והשיפוצים בה, על מנת להכין את המקום להגנה ראויה ויעילה.

בתוך הממצא הארכיאולוגי המדהים שנמצא בגמלא נזכיר במאמר הקצר הזה את מה שנוגע לבית הכנסת המרכזי של העיר, שהרי בנושא זה עסקנו במהלך הסיור שלנו לאזור. במקום שזוהה כבית הכנסת של העיר נתגלה מבנה. שטחו 320 מ"ר (20*16 מטר) צירו בכיוון מזרח למערב. בשביל לבנותו היו בוניו חייבים לבנות מדרגה בתוך המדרון התלול, דבר מאד לא פשוט בתנאי הטופוגרפיה של המקום. הקיר המזרחי היה הפן המזרחי של חומת העיר וממנו חלון גדול לחדר הלימוד. בפינה המערבית נמצאה גומחה בנויה לכל גובה הקיר ששרד, כנראה אותה גומחה ששימשה לאחסון ספרי התורה. בצד המזרחי ארבעה ספסלים ועוד ספסל הצמוד לקיר המזרחי. ממצא מעניין נוסף היא תעלת המים אשר עברה ממאגר מי הגשמים שהיה קרוב לוודאי מעל גג בית הכנסת והוליכה אל פינתו הדרומית מערבית של מבנה המתאים מאד להיות מקווה טהרה. מידותיו של המקווה הינן 4*4.5 מטרים וקירותיו מטויחים שכבות אחדות של טיח. גובה המבנה בין 2 עד למעלה משלשה מטרים ויש בו גרם מדרגות. בקיר הצפוני ישנה מדרגה בולטת בגובה 1.55 מ' ונראה שזה הגובה שבו מילאו את המקווה במים כאשר הצד השני, מדרום יש גרם מדרגות מלא. צורת בניית המקווה הבטיחה עמידה יציבה לכל הטובלים בכל גובה. בפינה הצפון מזרחית נחשף מיכל מים בנוי ומטוית, וזה היה כנראה האוצר

שתפקידו להכיל מי גשמים או מי מעיינות טהורים והיה מאפשר השקת המים הללו עם מי המקווה.

במילים אחרות שוב אנו רואים בצורה ברורה את יישום עקרונות ההלכה המוכרים לנו היטב מלימוד הלכות מקוואות בשטח, והדבר מביא סיפוק לכל עוסק בהלכה כיום כשאנו משתמשים בדיוק באותם עקרונות הלכתיים שבהם השתמש עמנו לאורך אלפי שנים.

זיהוי מקומה של העיר גמלא והממצא הארכיאולוגי העשיר נותן לנו הזדמנות מצוינת להכיר את חייהם של ציבור יהודי מאורגן בימי הבית השני ובשלהי הבית. מדובר בציבור שהתפרנס כנראה בעיקר מחקלאות. סביב העיר השתרעו מטעי זיתים ותאנים כרמים ושודות תבואה הדבר מוכח גם מבתי הבד המרשימים שנחשפו במקום. אנשי הגולן עסקו מאז ומעולם בגידול של עדרי בקר וצאן, וכידוע אזור הגולן מתאים מאד לענפים אלה. בחפירות נמצאה כמות עצומה של כלי חרס מסוגים שונים, מאותם המוכרים לנו מן הממצא הארכיאולוגי של ימי הבית השני. קנקני מסחר, סירי בישול וגם כלים מפוארים אחרים שיש להניח שהובאו על ידי בני המקום מאזורים אחרים בארץ.

גמלא הייתה עיר יהודית שומרת הלכה. כאמור נמצאו בית כנסת גדול מאד (במושגים של אותה תקופה), חדר לימוד גדול סמוך לבית הכנסת (אולי בית מדרש של קבע שקיימה הקהילה), מקוואות טהרה ולא נמצאו בה ציורי דמויות, דבר המלמד על זהירות שלא להתקרב לכל צורה של עבודה זרה.

אימתי התחילה התיישבות יהודית בעבר הירדן, זאת שאלה שקשה להשיב עליה תשובה מדויקת משום חסרונם של מקורות היסטוריים. מקור אחד העוסק בנושא זה הוא המסופר אצל יוסף בן מתתיהו המדבר על הורקנוס בן יוסף בן טוביה מן המחצית הראשונה של המאה השנייה לפני הספירה, שעזב את ירושלים בזמן שלטון התלמיים בארץ ישראל והקים בעבר הירדן מבצר חזק. שם המבצר הוא "צור". שמו העתיק של המבצר שמור עד היום. המקום שמור בפי הערבים בשם "ערק אל אמיר" שמשמעו מערות האמיר. ידוע לנו ממקורות שונים שהרבה מתושבי יהודה עברו עם הורקנוס את הירדן סייעו בידיו בבניית המבצר ונעשו לבני צבאו. גם בספרי המכבים מסופר על מאבקים בין יושבי הגלעד עם היהודים אשר בארצם שביקשו לבלותם. כאשר שקטה מלחמת החשמונאים וממשלתם התחזקה בארץ ישראל הייתה עבר הירדן כארץ ישראל במובנים דתיים רבים. כולנו זוכרים את המשנה בשביעית העוסקת בשלש ארצות של ארץ ישראל לעניין הביעור בשנת השמיטה, "יהודה ועבר הירדן והגליל". הרב פרוי שמואל קליין ז"ל, מייסד החוג ללימודי ארץ ישראל בשנותיה הראשונות של האוניברסיטה העברית במאמר שפרסם בשנת תרפ"ה (1925) מציין את העובדה שעבר הירדן מצויה בשימיה זו במקום השני אחרי יהודה ולפני הגליל, עדות לחשיבות הגדולה שהייתה אז לעבר הירדן ביישוב היהודים שבארץ ישראל. נזכיר כי הכובש הגדול מבין החשמונאים היה אלכסנדר ינאי, המוכר לנו היטב ככובש, הן מן הספרות התלמודית והן מכתביו של יוספוס.

בתוך האזור היהודי ורק בברייתא המפורסמת בתור הברייתא של תחומי ארץ ישראל מקום שהחזיקו עולי בבל (זו שנמצאה גם בבית הכנסת העתיק ברחוב) נזכרה בתור נקודת גבול ליישוב היהודי בארץ.

בנוגע לכיבושי אלכסנדר ינאי יש בידינו ארבע רשימות, שלש מהן אצל יוספוס ואחת של סנקלוס. בספר קדמוניות היהודים נזכר כיבוש הגולן אך גמלא אינה מצויה בו במפורט, אך היא נזכרה בספר מלחמות היהודים. קליין מזכיר בהקשר זה כי גמלא היא גימלא המצויה אצל נהר א-רקד למזרח ים כנרת או ביתר דיוק תל אל אהדייב ששם עמד המבצר. גם קליין טעה כמו קודמיו בזיהוי המקום, אך חשוב היה לו ללמוד על קדמות שייכותה של גמלא ליישוב היהודי המבוסס כבר מימי התקופה החשמונאית בארץ ישראל. ממצא זה הוא כיום עובדה ברורה שבגמלא ישב יישוב יהודי שומר תורה ומצוות כבר מאז עיצומם של ימי הבית השני וגם עובדה זו צריכה לחזק בנו את ההכרה בדבר אחיזתנו המלאה במקום שהוא ארץ אבותינו מאז ימי הבית השני ועד היום.

הסיור שיזמה המועצה הדתית ובראשה מר יהודה סירי, והלימוד שקיימנו באותו היום בתורתה של ארץ ישראל וודאי יחזק בנו את ההכרה בדבר הצדק שבאחיזתנו באדמתה ורגביה של אדמת אבותינו כולה, גם באדמת ארץ הגולן שהוא חלק מאדמתה של הארץ עוד מימי הבית.

שלום רב לאוהבי תורתך ואין למו מכשול.